

ÉLETMÓD, SZABADIDŐ ÉS MÁSODIK GAZDASÁG

Közgondolkodásunkban az életmód, azon belül is döntően a szabadidő, illetve ezzel szemben a második gazdaság olyan jelenségekört alkotnak, amelyek csak egymás rovására fejlődhetnek. Nem tagadható - és ezt különböző időmérleg elemzések is alátámaszthatják -, hogy a főfoglalkozású munkahelyen kívüli jövedelemkiegészítő tevékenység számottevő mértékben csökkenti az érdekeltek szabadidejét és körükben sajátos életforma-csoportot alakít ki.

A címben második gazdaságként jelölt fogalom számos tisztázási kísérlet ellenére még ma is különböző értelmezéseket kap. A tanulmánynak nem célja e fogalom további tisztázása, már csak azért sem, mert az életmód, a szabadidő, illetve a második gazdaság összefüggésében csak azokat a második gazdaságbeli tevékenységeket érinti, amelyeket a főfoglalkozás mellett végeznek az emberek.

Az elemzés alapvetően a Központi Statisztikai Hivatal által a hetvenes évek végén végzett időmérleg, életmód-vizsgálat eredményeire támaszkodik. Ebből adódóan a nyolcvanas évek elején megfigyelhető legújabb tendenciákról az anyag nem adhat képet. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy az alapösszefüggéseket illetően a hetvenes évek végi helyzethez képest nincs jelentősebb változás. A változás e tekintetben inkább mennyiségi, miután a nyolcvanas évek elején a jövedelem-kiegészítő tevékenységek köre bővült, amely elsősorban a városi lakosságot érintette. A bővülés döntően a nem mezőgazdasági jellegű tevékenységeknél figyelhető meg, és ezeknek a különböző gazdasági munkaközösségek és egyéb új

vállalkozási formák adnak megfelelő szervezeti keretet. A hetvenes évek végéig a főfoglalkozás melletti jövedelemkiegészítő tevékenység alapvetően csak a mezőgazdasági kistermelés keretei között zajlott. Sőt, jelenleg is az a helyzet, hogy tömegméreteit tekintve a mezőgazdasági kistermelés még mindig túlsúlyt alkot a jövedelemkiegészítő tevékenységek egészen belül. Ez a tevékenységforma elsősorban a községi és kisvárosi népesség körében mutat nagyobb elterjedtséget, ezért a vizsgált összefüggések is inkább az ott élő népességre jellemzőek. A levont következtetések azonban általánosíthatók, tekintve, hogy a nagyobb városokban újabban tért hódító, nem mezőgazdasági jellegű jövedelemkiegészítő tevékenység - ebben az összefüggésben - alapvetően csak a munka konkrét tartalmában tér el a mezőgazdasági jellegű tevékenységtől. Életmódra, szabadidő alakulására gyakorolt hatása lényegében hasonló.

Korábban, a háztáji és kiegészítő gazdálkodással kapcsolatos viták első hullámában sokan megkérdőjelezték az ez irányba tett gazdaságpolitikai lépés helyességét. Jelenleg viszont a mezőgazdasági kistermelés társadalmi és gazdasági haszna egyértelműen elismert, és csak elvétve akadnak, akik továbbra is fenntartják kételyeiket. A különböző árnyalatú kételyek nem magát a kistermelés hasznosságát, hanem annak az életmódra gyakorolt hatását tartják kedvezőtlennek. Ez a kedvezőtlen hatás kétségtelen tény, azonban ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy nem létezik tértől és időtől független életmód, vagy ha igen, az mindenképpen rövid távú. Tudomásul kell venni, hogy a ma még kívánatos életmód az anyagi életkörülményeknek egy ugyancsak kívánatos bázisán jöhet létre. A lakosság körében ugyanis igen erőteljes igény van erre a szélesebb és magasabb színvonalú anyagi bázisra.

Azt a történelmi vitát, hogy vajon társadalmunkban megengedhető-e az "önkizsákmányoló" jelzővel illetett munkacentrikus életmód, maguk a tömegek döntenek el ma és a jövőben is. Az egyes rétegek életszínvonalbeli hátrányának le-

küzdésére nincs más alternatíva. A kérdés e téren csak az lehet, hogy vajon megtettünk-e mindent annak érdekében, hogy valamennyi befektetett munka ellenértéke a leghatékonyabban térüljön meg. Ha ugyanis akár az első, akár a "második" gazdaságban nem javul jelentősebben a hatékonyság, akkor a mostani hosszú munkaidővel - és itt nem csak a főmunkahelyen eltöltött munkaidőre, hanem minden olyan munka jellegű tevékenységre fordított időre gondolunk, amely a mindennapi megélhetéshez szükséges - terhelt életmód időben elhúzódhat, sőt állandósulhat, amelynek érthetően a jelenleginél erőteljesebb felkészültségkeltő hatása lenne.

A mezőgazdasági kistermeléssel kapcsolatos viták első hullámában felvetődő kérdések egyúttal átvezetnek bennünket a vita új szakaszába. Itt már elsősorban úgy merülnek fel a kérdések, hogy a mezőgazdasági kistermelés, mint a jobb anyagi életkörülmények megteremtésének egyik lehetséges pótlólagos forrása modellként szolgálhat-e a lakosság azon rétegei számára, akik objektív okok miatt nem tudnak a kistermelésbe bekapcsolódni. Az utóbbi években kibontakozó különböző vállalkozási formák ebbe az irányba tesznek kísérletet. E kísérlet eredményességét döntően az fogja meghatározni, hogy sikerül-e a nem mezőgazdasági ágazatokban az első gazdaságba beintegrálni e különböző vállalkozási formák tevékenységét. Tekintve, hogy a mezőgazdaságban is a két forma viszonylag harmónikus együttműködése hozta meg az eredményt.

1. A jövedelemkiegészítő tevékenység szerepe

A mezőgazdasági kistermelés keretei között végzett jövedelemkiegészítő tevékenység széles körben való elterjedését alapvetően az tette lehetővé, hogy e téren a társadalmi és egyéni érdek viszonylag megfelelő összhangja alakult ki. Feltehető, hogy ennek mintájára a mezőgazdaságon kívüli területeken is hasonló motívumok játszanak majd szerepet a főfoglalkozás melletti jövedelemkiegészítő tevékenység bővülésére. A társadalom egésze szempontjából az ilyen jellegű te-

vékenységek fenntartását a következők indokolják:

- A lakosság jövedelemkiegészítő tevékenysége a gazdasági növekedés pótlólagos forrását jelenti, miután az ilyen jellegű tevékenység eredményeként jelentősen bővül a fogyasztói árualap és a szolgáltatások köre. Ily módon bizonyos területeken komoly szerepe van a hiány mérséklésében, illetve megszüntetésében.

- Szabad teret enged olyan munkaerő kapacitások működtetésének, amelyeket más formában nem lehetne lekötni.

- Változó gazdasági körülmények között bizonyos fokú életszínvonal stabilizáló tényezőnek lehet tekinteni, miután a lakosságnak e tevékenység révén lehetősége nyílik az új gazdasági körülményekhez való alkalmazkodáshoz.

- A mezőgazdasági kistermelés esetében a hatékony működés jelentősen javítja a falvak népességmegtartó képességét. A kistermelés révén ugyanis az ott élők olyan pótlólagos jövedelmi forrásokra tesznek szert, amely adott esetben kiegyenlítheti a falvakban élőknek a városi népességgel szembeni jövedelmi hátrányát.

Az itt felsorolt indokok az egyén szempontjából is jelentős motíváló tényezők, azonban ezek mellett vannak további olyan vonások is, amelyek az egyént ösztönzik e tevékenységre. Így többek között e tevékenység a létfenntartási költségek előteremtésében az alternatív lehetőségek körét bővíti. Az alternatív lehetőségeknek minden életciklusban komoly jelentősége van, de különösen fontossá válhat a családalapítás, az otthonteremtés időszakában.

Tekintve, hogy a belátható jövőben is fennmaradnak azok a körülmények, amelyek e tevékenységre ösztönöznek, ezért azt mondhatjuk, hogy a kistermelés és más jövedelemkiegészítő tevékenység nem átmeneti jelenség. A lakosság szempontjából azonban e tevékenység az utóbbi időben jelentős átalakuláson megy keresztül. Korábban ugyanis a családok elsősorban azért igyekeztek kiegészítő jövedelemhez jutni, mert az időszakosan vagy tartósan megnövekedett szükségleteik kielégítéséhez

alapjövödelmük nem volt elégséges. Jelenleg, és a közeljövöben viszont egyre inkább elötérbe kerül az a szempont, hogy az elért életszínvonalat csak e jövedelemkiegészítő tevékenység révén lehet megtartani.

2. A mezőgazdasági kistermelés főbb jellemzői

A továbbiakban döntően a rendelkezésre álló adatok jellegéből adódóan elsősorban a mezőgazdasági kistermelés /háztáji és kiegészítő gazdaság/ jellemzői kerülnek bemutatásra. A népesség időgazdálkodásán belül az e tevékenységre fordított idő igen jelentős, tekintve, hogy az aktív keresők évi átlagos napján a kereső tevékenységre fordított összes időnek /ami átlagosan 5 óra 2 perc/ mintegy 18 százalékát a mezőgazdasági kistermelés tette ki. Természetesen ez társadalmi rétegenként igen jelentős szóródást mutat, így pl. a szövetkezeti parasztság esetében a kereső tevékenységre fordított idő 33, a munkásságba tartozókének közel 13 százalékát kötetle. Erdemes megemlíteni, hogy nagyjából az időráfordításnak megfelelően alakult az összes személyes jövedelmeken belül a mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelem aránya is. A hetvenes évek végén a szövetkezeti paraszt háztartásokban az összes jövedelem 35 százaléka származott a kistermelésből, a munkásháztartásokban 9 százalék.

A mezőgazdasági kistermelésnek a jövedelemkiegészítő tevékenységeken belüli túlsúlyát jól jellemzik az időráfordítás arányai. Az aktív keresők körében a hetvenes évek végén évi átlagban naponta 54 percet töltenek a kisgazdaság munkáival, ezzel szemben a nem mezőgazdasági jellegű jövedelemkiegészítő tevékenységekre csupán 3 percet. Ezen kívül azonban jelentős volt a lakóházépítésre és karbantartásra fordított idő, ami napi átlagban további 9 percet, illetve a háztartási gépek javítására fordított idő, ami további 5 percet tett ki.

Az utóbbi időkben a mezőgazdasági kistermelés szerepének fokozódásával párhuzamosan jelentős változás ment végbe a kis-

termelők társadalmi összetételében. Már a hetvenes évek elején is az volt a jellemző, hogy e tevékenységben részt vett a vidéki társadalom minden jelentősebb csoportja. A kistermelést ekkor sem lehetett tipikusan a paraszti rétegekre jellemző tevékenységnek tekinteni, hiszen a szövetkezeti parasztsághoz tartozók a kistermelő háztartásoknak csupán egyötödét tették ki. A hetvenes évek folyamán részben a szövetkezeti parasztság létszámának csökkenése, részben a mezőgazdasági kistermelés más rétegekben való fokozódó elterjedése miatt - a kistermelők egészén belül - a szövetkezeti paraszt háztartások aránya majdnem egytizedére esett vissza.

A kistermelésnek a nem mezőgazdasági rétegek körében történő széles körű elterjedésében - több más tényező mellett - jelentős szerepe volt annak a tradíciónak, amely a magyar társadalom agrár jellegű múltjából táplálkozott. A magyar társadalomra már sok évtizeddel ezelőtt is az volt a jellemző, hogy a különböző nem mezőgazdasági rétegek jelentős részét viszonylag szorosabb szálak kötötték a mezőgazdasághoz. Megmutatkozott ez abban, hogy e nem mezőgazdasági rétegekben nagy számmal voltak olyanok, akiknek kisebb-nagyobb földterülete, gazdasága volt. Később a nagy társadalmi mobilitási folyamatok hatására a mezőgazdaságból igen nagy tömegek kerültek be a különböző munkás és szellemi rétegekbe. E mobil személyek az új helyzetben sem vetkőzték le származási rétegük minden vonását, így többek között a korábbi életformából - még ha a perifériára szorulva is - megmaradt a kistermelésre való hajlam, és legtöbbször a kistermelésnek a tárgyi feltételei is /földterület, gazdasági berendezések/. Ezek a paraszt származású tömegek tovább gyarapították és jelenleg is gyarapítják a kistermelőkön belül a nem agrár rétegek hányadát.

A kistermelésnek a nem mezőgazdasági rétegekben történő fokozódó elterjedésével kapcsolatos az a tendencia, hogy az utóbbi másfél-két évtizedben egészében véve növekedett a háztáji és kiegészítő gazdaságban eltöltött munkaidő.

További jellemző vonás, hogy társadalmunkban - tömegességét tekintve - a mezőgazdasági kistermelés a munkacentrikus életforma kialakulásának legfőbb tényezője. Ennek döntően az az oka, hogy a mezőgazdasági kistermelést nem a főfoglalkozásban végzett munkaidő terhére, hanem azon kívüli idő /a szabadidő/ terhére folytatják. Hozzájárul mindehhez még az is, hogy amennyiben a kisgazdálkodó árutermelést folytat, akkor számottevő hasznot csak akkor remélhet, ha nagytömegű munkát fektet be, tekintve, hogy a kisgazdálkodói munka "nyeresége" - a nagy tömegeknél - meglehetősen alacsony. Más jellegű második gazdaságbeli tevékenységektől - többek között - éppen az különbözteti meg, hogy azonos nagyságú haszon eléréseért a kisgazdaságban sokkal több munkát kell kifejtteni, mint más jövedelemkiegészítő tevékenységek esetében.

A munkaterheket tekintve igen nagy a szóródás a különböző gazdaságtípusba sorolható háztartások között. Így többek között a szarvasmarhát tartó háztartásokban a férfiak napi átlagban három órával több idő töltenek el kereső munkával, mint a gazdaság nélküli háztartásban élő férfiak. E nagyfokú munkaterhek miatt az e kategóriába tartozókat az életmód szempontjából joggal tekinthetjük hátrányos helyzetűeknek.

tekintve, hogy a kisgazdaság munkáit a főmunkaidőn kívül végzik, ezért értelemszerűen e tevékenység lényegesen megrövidíti a kistermelők szabadidejét. Ennek következtében - a gazdasággal nem rendelkezőkhöz viszonyítva - napi átlagban több mint egy órával kevesebb idejük jut különböző szabadidős tevékenységekre /kulturális, szórakoztató tevékenységekre, társas kapcsolatokra stb./.

A mezőgazdasági kistermelés sajátos jellegéből adódóan e tevékenység alapvetően a községi népességre jellemző, amit az is bizonyít, hogy az összes mezőgazdasági kistermelésre fordított idő mintegy 85 százaléka a községi né-

pesszére jut. Ennek következtében joggal mondhatjuk azt, hogy a munkaterhek miatt erősen feszített életforma is inkább a községekben mutat nagyobb elterjedtséget.

A mezőgazdasági kistermelés elterjedtsége nemcsak településtípusok, hanem az egyes társadalmi csoportok között is igen eltérő mértékű. Bár ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy ezek a társadalmi csoportok közötti különbségek a múltban nagyobb mértékűek voltak. Mindez azt jelzi, hogy jelenleg a mezőgazdasági kistermelést ösztönző körülmények - eltérő mértékben és módon ugyan, de - hasonló motiváló erőként hatnak a különböző társadalmi rétegekre. Ennek eredményeként gyarapodnak azok a közös életmód-elemek, amelyek szinte valamennyi rétegben megjelennek. /A nem mezőgazdasági munkások kétharmada, a vezetők és értelmiségiek mintegy egyharmada rendelkezik valamilyen kisgazdasággal./

A kisgazdaság léte az egyes társadalmi rétegeken belül is differenciáló tényező. A kisgazdálkodók ugyanis minden társadalmi rétegben sajátos életforma-csoportot alkotnak. E sajátos kistermelői életforma kialakulásában és továbbvitelében kétségtelenül közrejátszik bizonyos tradíció továbbörökítése, azonban enneél sokkal erősebb szerepe van annak, hogy e tevékenységet döntően jövedelemkiegészítő, illetve költségmegtakarító jellege miatt végzik. Ennél fogva e tevékenység alapvetően anyagi kompenzáló jellegű.

Ezt alapul véve azt is mondhatjuk, hogy egyes rétegek között a kistermelés elterjedtségében megfigyelhető különbség egyúttal tükrözi a kompenzációra rászorultság mértékét is. Azaz, minél kedvezőbb valamely réteg anyagi-egzisztenciális helyzete, annál kisebb e rétegben a kisgazdálkodást vállalók hányada, illetve a városi környezet miatt annál kevésbé adottak a gazdálkodás feltételei. A kisgazdálkodás létrejöttére és jellegére vonatkozó mutatók tehát fontos indikátorai az egyes rétegek közötti anyagi-jövedelmi különbségeknek.

Igen lényeges vonás, hogy a kisgazdálkodásban való részvétel mértékét a családi életciklus alapvetően meghatározza. Ezzel magyarázható ugyanis az a tény, hogy hosszabb időre visszatekintve a fiatalabb korosztályokhoz tartozók általában kisebb mértékben vesznek részt a kisgazdaság munkáiban. A fiatalokat a munkábaállítás, a családalapítás, gyermeknevelés és otthoneremtés feladatai nagymértékben lekötik, továbbá életkori sajátosságból adódóan nagyobb az igényük a szabadidős tevékenységekre is. Ennek következtében a kisgazdaság munkáira ebben az életciklusban viszonylag kevesebb idejük jut. Emellett a kisebb mértékű részvételben szerepe van annak is, hogy az önállósult fiatalok jelentős részénél a gazdaság vezetése továbbra is elsősorban a szülők kezében van, és csak később adják át a fiataloknak a kezdeményezést. Ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy amennyiben a kisgazdálkodás körülményei rendszeresen a kor követelményeihez igazodnak, akkor - a korábban említett motíváló okok miatt - belátható ideig minden generáció bekapcsolódik ebbe a jövedelemkiegészítő tevékenységbe.

Mindezek alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a községi munkások és általában a községekben élő fizikai rétegek napi életvitelében a munka a központi szervező elem. A munka helye, annak körülményei és formája változhat, hossza csak a legritkább esetben; és ez az alapvetően hasonló mértékű kötöttség kijelöli a munkaidőn felüli élet kereteit és tartalmát is. E néesség-csoportokkal kapcsolatos minden lényeges kérdést csak ezen összefüggés tükrében lehet megérteni és értelmezni.

A közel azonos mennyiségű munka ellenszolgáltatásaként elért anyagi javak tekintetében már erőteljesebb rétegzettséget figyelhetünk meg, azonban mindez valószínűleg másodlagos jelentőségű. Ezért e rétegek esetében azt mondhatjuk, hogy életmódjuk alapvetően egy töről fakad, és - az eltérő hatékonyságú munka és életforma következtében kialakult - belső csoportok inkább egy "alap életforma" különböző vál-

tozatainak tekintendők. Lehetséges, hogy az itt leírt gondolatmenetben a munkának - vagy pontosabban a munkaidő hosszának - túlzottan erős rétegeképző funkciót tulajdonítottam. Ám ha azt vesszük, hogy az alapvetően hasonló mennyiségű munka - más tényezőktől függetlenül - nagyon hasonló életkeretet jelöl ki, akkor mégis csak a munkának kell elsődleges rétegeképző szerepet tulajdonítani.

Mindez nem jelenti azt, hogy a "másodlagos" rétegeképző tényezőknek, így a munka jellegének és körülményeinek, valamint az anyagi-egzisztenciális viszonyoknak ne lenne meg a maga jelentősége. Itt csupán arról van szó, hogy amikor az egyénnek vagy az adott családnak "választási" lehetősége adódik, hogy saját maga vagy gyermeke milyen pályán induljon el, vagy haladjon tovább, akkor először is azzal az alapkérdéssel áll szembe, hogy községi lakos lévén, vállalkozó-e az erőteljesen munkacentrikus életformát vagy megpróbálja e körből kilépni. Ha vállalkozó, akkor többnyire kézenfekvőnek tűnik, hogy e munkacentrikus életforma közül a leghatékonyabb változatot igyekszik elérni, és ennek megfelelően alakítja életstratégiáját. "Leghatékonyabb" változat alatt azt kell érteni, hogy egyrészt lehetőségein belül olyan munkát, munkahelyet keres, amely viszonylag kedvező, ugyanakkor előnyös az anyagi-egzisztenciális viszonyok megteremtése szempontjából is.

3. A szabadidő alakulása

A főfoglalkozás mellett jövedelemkiegészítő tevékenységet végzők szabadideje - a vállalt többletterhek mértékétől függően - jelentősen kevesebb, mint az e tevékenységet nem folytató személyeké. Korábban már említettem, hogy az ilyen jellegű többletterhek vállalása többnyire nem azt jelenti, hogy valaki "szabadon választja" ezt az életformát. A "választást" objektív jellegű anyagi, kulturális és más társadalmilag motivált tényezők már korábban eldöntik.

A jövedelemkiegészítő tevékenységet folytatók életformáját ezért joggal nevezhetjük munka-centrikusnak. Alapvetően erre vezethető vissza, hogy az ilyen munka-centrikus életmódot folytatók jelentős részénél a szabadidős tevékenységek számottevően visszaszorulnak. Így többek között az üdülés, a hétvégi kirándulás e rétegekben meglehetősen ritka. De ugyanígy a mindennapok életvitelében is nyomot hagy a fokozott tehervállalás. A különböző kulturális, szórakoztató tevékenységek - mint a televíziónézés, rádióhallgatás, olvasás és a hobby jellegű kulturális tevékenység, továbbá a színház, mozi és egyéb kulturális intézmény látogatása - gyérebben fordul elő.

Adataink szerint a szabadidő egészén belül az emberek e tevékenységekre fordítják a legtöbb időt. Éppen ezért méginkább szembevetendő a gazdasággal rendelkezők e téren megfigyelhető hátránya. E hátrány percekben kifejezve azt jelenti, hogy napi átlagban félórával kevesebb időt fordítanak az ide tartozó tevékenységekre, mint a gazdaság nélküliek. Különösen alacsony értéket mutat az ezekre a tevékenységekre fordított idő a szarvasmarhát tartó háztartásokban, tekintve hogy az ott élőknek - a gazdaságnélküliekhez viszonyítva - napi átlagban egy órával kevesebb idő jut kulturális, szórakoztató tevékenységekre. Hasonló a helyzet a szabadban való mozgással, testedzéssel, amely - a kulturális, szórakoztató tevékenységekhez viszonyítva - jóval kisebb időt köt le az emberek napi idejéből.

A gazdasággal rendelkező háztartásokban élők számára a kirándulás, testedzés a legritkábban végzett tevékenységek közé tartozik, az erre fordított idő messze elmarad a gazdaság nélküli háztartásokban élőkétől. A leginkább munkaigényes háztartásokat a gazdaságnélküliekkel összevetve a különbség tetemes, több mint ötszörös. Mindez nem véletlen, tekintve, hogy ezek a tevékenységek a falun élők körében nem jellemzőek, a testedzés és a sport tipikusan városi időtöltés.

A társas-, közösségi tevékenységeket alapul véve, a gazdaságnélküli háztartásokban élők mintegy 25 százalékkal több időt fordítanak ilyen típusú tevékenységekre, mint a gazdasággal rendelkező háztartásban élők. E fő tevékenységcsoporton belül legnagyobb különbségek a vendégfogadással töltött idő nagyságában mutatkoznak, amely a gazdasággal rendelkező háztartásokban csupán kétharmada annak, mint amennyit a gazdaság nélküli háztartásokban megfigyelhetünk. További jellemző, hogy minél inkább munkaigényesebb gazdaságtípust vizsgálunk, annál kevesebb az e tevékenységekre fordított idő.

Összességében véve elmondható, hogy a háztartások időfelhasználását alapvetően meghatározza az a tény, hogy rendelkeznek-e, és ha igen, milyen típusú gazdasággal. A gazdaság - nagyságától és jellegétől függően - más-más életmód keretét biztosít a benne élőknek. Társadalmi csoportonként vizsgálva megállapítható, hogy a gazdaságnélküliek kategóriájában - a segéd munkásokat leszámítva - a kulturális és szórakoztató tevékenységekre fordított idő hossza nagyjából azonos.

Mindez arra a nagyon lényeges jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a társadalom jelentős részét kitevő rétegek esetében az otthon végezhető kulturális, szórakoztató tevékenységekre fordított összidőt /amely az összes szabadon felhasználható idő kb. 60 százaléka/ elsősorban nem a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, hanem a kisgazdaságban való részvétel mértéke határozza meg.

Tehát ha az említett társadalmi rétegek egészét vesszük alapul, akkor megállapítható, hogy az oda tartozó emberek nem azért fordítanak rétegektől függően több-kevesebb időt a kulturális, szórakoztató tevékenységekre, mert eltérő az egyes rétegek e tevékenységek iránti igénye, hanem amiatt, mert az egyes rétegekben eltérő arányú a szabadon felhasználható idő jelentős részét felemésztő kisgazdaságban való részvétel.